

Wiktor Szymborski

 <https://orcid.org/0000-0002-1827-2616>

 wiktor.szymborski@uj.edu.pl

UNIwersytet Jagielloński

 <https://ror.org/03bqmcz70>

Sztuka okopowa a cmentarze — przykłady nekropolii wojskowych czasów I wojny światowej położonych na terenie współczesnej Polski

 <https://doi.org/10.15633/tes.11103>

ABSTRAKT

Sztuka okopowa a cmentarze — przykłady nekropolii wojskowych czasów I wojny światowej położonych na terenie współczesnej Polski

Celem szkicu było ukazanie jak dotąd niewzmiankowanego w literaturze przedmiotu zagadnienia wykorzystania sztuki okopowej przy tworzeniu nekropolii czasów wielkiej wojny. Przyjęto obecną w literaturze definicję sztuki okopowej zaproponowaną przez Nicholasa Saundersa. W tekście zaprezentowano przykłady zdobienia tymczasowych grobów wojennych elementami nawiązującymi zarówno do wyposażenia i ekwipunku żołnierzy, jak i pozostałości po ostrzale artyleryjskim, takich jak łuski po pociskach, hełmy, czapki, bagnety. W dalszej części zasygnalizowano obecność szeroko pojmowanej sztuki okopowej w założeniach nekropolii wojskowych tworzonych przez architektów skupionych w Krakowskim Oddziale Grobów Wojennych. Tworząc stałe cmentarze wojskowe, uwzględniano lokalizację czasem bezpośrednio nawiązującą do starć zbrojnych, sporadycznie sięgano po tak przemawiający w swej symbolice artefakt, jak krzyż zdobiony łuskami karabinowymi.

SŁOWA KLUCZOWE: sztuka okopowa, I wojna światowa, Polska, cmentarze wojskowe, cmentarze tymczasowe, cmentarze galicyjskie

ABSTRACT

Trench art and cemeteries — examples of military necropolises from World War I located in contemporary Poland

The aim of the sketch was to present the issue of the use of trench art in creating necropolises during the Great War, which has not yet been mentioned in the literature on the subject. The definition of trench art proposed by Nicholas Saunders, present in the literature, was adopted. The text presents examples of decorating temporary war graves with elements referring both to soldiers' equipment and the remains of artillery fire — bullet casings, helmets, hats, bayonets. Further on, the presence of broadly understood trench art in the assumptions of military necropolises created by architects from the Krakow War Graves Department was signaled. When creating permanent military cemeteries, locations that were sometimes directly related to armed clashes were taken into account; occasionally, an artifact as symbolic as a cross decorated with rifle shells was used.

KEYWORDS: trench art, World War I, Poland, military cemeteries, temporary cemeteries, Galician cemeteries

Pojęcie sztuki okopowej najczęściej kojarzone jest z artefaktami wytwarzanymi przez żołnierzy w czasach I wojny światowej czy to na zapleczu frontu, czy to bezpośrednio na linii walk. Przyjmując szeroką definicję sztuki okopowej, zaproponowaną przez Nicholasa Saundersa, według którego obejmuje ona przedmioty wytwarzane zarówno przez wojskowych, jak i cywilów z materiałów wykorzystywanych przez armie¹, do długiej listy obiektów dotąd uznawanych za klasyczne przykłady (takie jak wazony wykonywane z łusek po pociskach artyleryjskich, nożyki do papieru, popielniczki itp.) można dodać artefakty związane z tworzeniem i zdobieniem grobów i cmentarzy wojskowych. Kwestia ta wpisuje się w szersze zagadnienie związków pomiędzy sferą *sacrum* i *profanum*, albowiem do typowych przykładów sztuki okopowej zalicza się krzyże i krucyfiksy wykonane z fragmentów po pociskach, łusek czy naboii². Takim wyjątkowym zabytkiem posiadającym ciekawą historię jest krzyż sporządzony z pocisków, wykonany w Gorlicach, a ofiarowany przez mieszkańców

¹ Odnosnie do definicji sztuki okopowej szerzej zob. N. Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, Oxford 2003, passim; spośród przekrojowych prac tegoż autora poświęconych sztuce okopowej zob. N. Saunders, *Trench Art*, Malta 2002; N. Saunders, *Trench Art: A Brief History and Guide, 1914–1939*, Barnsley 2011; N. Saunders, *Trench Art*, „History Today” 53 (2003) no. 11, s. 32–37; zob. też przegląd definicji oraz opis znaczenia sztuki okopowej wraz z omówieniem literatury przedmiotu: W. Szyborski, *Sztuka okopowa: formy, przykłady, a także jej wykorzystanie w badaniach naukowych – kilka propozycji*, „Perspektywy Kultury” 35 (2021) nr 4, s. 339n, <https://doi.org/10.35765/pk.2021.3504.20>.

² Zob. W. Szyborski, *Sztuka okopowa: formy, przykłady*, s. 352, 355; W. Szyborski, *Sztuka okopowa a jej wykorzystanie w dydaktyce historii*, „Perspektywy Kultury” 36 (2022) nr 1, s. 212. Zob. też krzyżyk wykonany z rozciętej łuski karabinowej, krzyż wykonany z łusek karabinowych, krzyż sporządzony z łusek, którego podstawę stanowi pruski zapalnik z czasów I wojny światowej, krucyfiks, którego podstawę stanowią łuski z pocisków artyleryjskich oraz kapliczka powstała z rozciętej szklanki szrapnelowej, w której umieszczono figurkę NMP z Lourdes. Zabytki te prezentowane są na wystawie: *Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szyborskiego* (autorzy wystawy: C. Palka, K. Szkaradek, W. Szyborski), maj 2023–czerwiec 2024, Przystanek Historia IPN Oddział w Krakowie; lipiec–sierpień 2024, Muzeum Niepodległości w Myślenicach; 17.11.2024–31.01.2025, Muzeum i Centrum Ruchu Harcerskiego w Krakowie.

ks. Bronisławowi Świeykowskiemu³ z dedykacją „Bezwartościowy w kruszcu, bezcenny w symbolu”⁴.

W poniższym szkicu zostanie zasygnalizowane zagadnienie wykorzystania elementów wyposażenia wojskowego do tworzenia grobów tymczasowych oraz stałych w czasach wielkiej wojny, w tym także mogił lotniczych. Niniejszy szkic nie ma na celu sformułowania kompletnego katalogu takich nekropolii, stanowi raczej punkt wyjścia do dyskusji o roli, jaką odgrywała i odgrywa szeroko pojmowana sztuka okopowa w polskiej kulturze i tradycji.

Poniżej zostaną wskazane przykłady ilustrujące wykorzystanie sztuki okopowej przy tworzeniu zarówno grobów tymczasowych, jak i stałych założeń cmentarnych. W celu pełniejszego zilustrowania zjawiska wskazano na zabytki odnoszące się do nekropolii z różnych regionów współczesnej Polski i dotyczące miejsc pochówków żołnierzy armii niemieckiej, austro-węgierskiej czy rosyjskiej. Przed omówieniem poszczególnych kategorii zabytków należy nadmienić, że literatura przedmiotu traktująca o żołnierskich nekropoliach jest niezwykle bogata. W ostatnich latach można odnotować wzrost zainteresowania badaczy tą tematyką, publikowane są zarówno przewodniki, albumy, jak i erudycyjne rozprawy monograficzne traktujące o poszczególnych regionach⁵,

3 Należy podkreślić wielką rolę, jaką odegrał ów kapłan w dziejach tego miasta w czasie tzw. wielkiej wojny.

4 Ekspонат na wystawie stałej *Bitwa pod Gorlicami* w Muzeum Regionalnym PTTK w Gorlicach. O wyjątkowym znaczeniu tego ekspozycji świadczy fakt, że był prezentowany na pierwszej „wystawie pamiątek wojennych” w 1919 roku, co utrwalono na fotografii, którą wykorzystano do opracowania pocztówki upamiętniającej wystawę zorganizowaną w 2015 roku *Wystawa pamiątek wojennych. Bitwa gorlicka 1915 r.* Zob. też uwagi o wykonywanych w obozach krzyżach: W. Szyborski, *Wojskowe pamiątki i sztuka okopowa we wspomnieniach polskich żołnierzy czasów I wojny światowej*, w druku.

5 Spośród bardzo bogatej literatury przedmiotu przybliżającej dzieje cmentarzy pierwszowojennych zob. wybrane publikacje: J. Schubert, *Austro-węgierskie cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w Krakowie i okolicy*, w: *Sztuka cmentarna. Sympozjum międzynarodowe: dokumenty*, red. O. Czerner, I. Juskiewicz, Wrocław 1995, s. 143–175; B. Affek-Bujalska, *Groby i cmentarze żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej na terytorium Polski* (cz. 1), „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 1999 nr 4 (13), s. 8–18; B. Affek-Bujalska, *Groby i cmentarze żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej na terytorium Polski* (cz. 2), „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 2000 nr 1 (14), s. 16–24; K. Krajewski, *Cmentarze wojenne żołnierzy WP w Komarowie i Woli Śniatyckiej*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 1997 nr 1 (2), s. 13–15; R. Wojno, *Mogily i cmentarze z wojen 1918–1920 na Lubelszczyźnie*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 2012 nr 39, s. 126–135; M. Lis, *By nie zatarał ich czas... Śladami mogił i cmentarzy wojennych I wojny światowej w powiatach: sandomierskim, opatowskim i staszowskim*, Sandomierz 2001, s. 25–30; A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Małopolsce*, fot. R. Korzeniowski, Kraków 2005.

omawiana jest symbolika galicyjskich cmentarzy⁶. Na uwagę zasługuje również tocząca się dyskusja o roli tzw. polityki pamięci⁷.

Części wojskowego wyposażenia używano do tworzenia grobów tymczasowych, wykorzystywano je również podczas ceremonii składania ciał do grobów. Interesującym świadectwem takiej praktyki jest fragment pamiętnika Wilhelma Wilczyńskiego, na który zwróciła uwagę Urszula Oettingen⁸. Otóż opisuje on pogrzeb, jaki miał miejsce 25 września 1914 roku w Gręboszowie:

Następnie nasz IV-ty pluton i kilku strzelców z III-go plutonu, wyznaczeni do niesienia poległych, udajemy się do trupiarni cmentarnej, w której złożone są przywiezione wczoraj trupy zabitych pod Czarkową. Po kolei kładziemy każdego poległego na trzech karabinach i biorąc w sześciu za końce karabinów ustawiamy się w kondukt, po czym gotowi niesiemy ich do wspólnego grobu, gdzie wszyscy oczekują na końcowy akt ceremoniału pogrzebowego⁹.

- 6 A. Partridge, *Wybrane zagadnienia symboliki cmentarzy z I wojny na tle europejskich tradycji sepulkralnych*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci*, Gorlice 27.10.2007, red. M. Dziedzic, Gorlice 2008, s. 69–76.
- 7 Zob. przykładowo A. Partridge, *Pomiędzy zapomnieniem a zamazywaniem pamięci. Opieka nad cmentarzami wielkiej wojny w Małopolsce na przestrzeni ostatnich stu lat*, w: *Dziedzictwo wielkiej wojny w krajobrazie oraz pamięci. Powiat tarnowski i gmina Pleśna. Wspólne wyzwanie*, red. P. Juśko, R. Stankowski, Tarnów–Pleśna 2016, s. 148–176; R. Figiel, *Cmentarze wojenne z 1915 na terenie dawnego powiatu ostrowskiego – miejsca pamięci i pamięć miejsc*, w: *Kurpiowszczyzna – kultura, historia, gospodarka. Wybrane zagadnienia*, pod red. J. Gołoty, J. Mironczuka, Ostrołęka 2017, s. 89n; J. Pałosz, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej w północnej Małopolsce. Studium destrukcji przestrzeni pamięci*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci IV – w 95 rocznicę bitwy gorlickiej*, Gorlice, 2.05.2010, red. M. Łopata, K. Ruszała, Gorlice 2011, s. 32–44; zob. też uwagi: U. Oettingen, *Pamięć o Legionach Polskich w krajobrazie czasu wojny 1914–1918 między Wisłą a Pilicą*, w: *Z Oleandrów ku Niepodległej – odniesienia, interpretacje, pamięć*, red. K.K. Daszyk, T. Kargol, Kraków 2024, s. 327–355; J. Szymoniczek, *Losy niemieckich cmentarzy wojennych z okresu I wojny światowej*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 22 (2014), s. 64–80; J. Szymoniczek, *Niemieckie groby wojenne w Polsce: pamięć o przeszłości, przestroga dla przyszłości*, w: *Sąsiedztwo i pogranicze – między konfliktem a współpracą*, red. R. Łoś, J. Regina-Zacharski, t. 2, Łódź 2013, s. 165–178; J. Szymoniczek, *Heldenfriedhof in Lublin – wojenny cmentarz niemiecki w Lublinie z II wojny światowej. Powstanie, funkcjonowanie, „znikanie”*, „Studia Archiwalne” 9 (2022), s. 98–99 (tam dalsza literatura).
- 8 U. Oettingen, *Obraz wojny w literaturze wspomnieniowej żołnierzy Legionów Polskich, w: I wojna światowa w literaturze i innych tekstach kultury. Reinterpretacja i dopełnienia*, red. A. Jamrozek-Sowa, Z. Ożóg, A. Wal, Rzeszów 2016, s. 175.
- 9 *Na szlaku bojowym z I Brygadą Legionów Polskich. Pamiętnik Wilhelma Wilczyńskiego, wstęp i oprac.* A. Jędrzejewska, P. Waingertner, Warszawa–Bełchatów 2012, s. 41.

Elementy żołnierskiego ekwipunku i wyposażenia najczęściej pojawiały się na tymczasowych, prowizorycznych mogiłach¹⁰. Praktyka ta poświadczona jest zarówno w przypadku mogił znajdujących się na froncie wschodnim, jak i zachodnim. I tak: wykorzystywano łuski artyleryjskie do sporządzenia krzyży¹¹, lekkie wykonane z aluminium lub cienkiej blachy osłonki na zapalniki artyleryjskie mogły posłużyć jako zdobienie krzyża skleconego z desek¹². Do dekorowania grobów używano ponadto bagnetów¹³.

Lektura wspomnień polskich żołnierzy z czasów wielkiej wojny ukazała, jakimi elementami zdobiono groby poległych¹⁴. Tworząc prowizoryczne mogiły, towarzysze walk zwyczajowo na prostym tymczasowym krzyżu kładli elementy wyposażenia osobistego, były to najczęściej hełmy lub czapki¹⁵. Bardzo wymowny w tym kontekście jest opis pióra Michała Siedleckiego:

Pod Jastkowem, na ogromnych mogiłach, wiszą na ramionach krzyżów podziurawione kulami czapki legionistów, a pod nimi napis: Śpij kolego w cichym grobie Niech się Polska przyśni Tobie. Na innych mogiłach szaroziemiste czapki rosyjskie, ówdzie „pi-kielhauba” lub czerwona huzarska czapeczka¹⁶.

¹⁰ W. Szymborski, *Sztuka okopowa – profanum wkraczające w sferę sacrum na przykładzie wybranych drukowanych wspomnień polskich żołnierzy z czasów I wojny światowej*, w druku.

¹¹ Zob. zdjęcie w publikacji N. Saunders, *Trench Art*, Malta 2002, s. 6; pochodzi ono z gazety z czasów I wojny światowej z artykułu pt. *Des tombes d'une touchante ingéniosité* zawierającego kilka zdjęć grobów; zob. szerzej <http://guy.joly1.free.fr/les-sepultures-14-18.html> (24.04.2024). Skan tego artykułu prezentowany jest także na wystawie *Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego*.

¹² Zob. zdjęcie z artykułu artykułu pt. *Des tombes d'une touchante ingéniosité* zawierającego kilka zdjęć grobów zob. szerzej <http://guy.joly1.free.fr/les-sepultures-14-18.html> (24.04.2024).

¹³ J. A. Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, California 2004, s. 163.

¹⁴ Temat ten omówiono w szkicu: W. Szymborski, *Sztuka okopowa – profanum*, w druku.

¹⁵ Zob. zdjęcie żołnierskiej czapki zatkniętej na krzyż nagrobny na tymczasowych mogiłach przyszłego cmentarza nr 217 – Januszkowice: Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie [1914] 1918–1923, sygn. 29/275/01-/61 Fotografie cmentarzy wojennych na terenie Galicji Zachodniej, na Morawach i na Śląsku, s. 221 zdjęcie nr 400; zob. też zdjęcie z albumiku *Polska w roku 1914/15*, zeszyt 1 Pobojowisko, wstęp S. Dzikowski, Warszawa 1915 przykładowej tymczasowej mogiły żołnierskiej na krzyżu z gałęzi wetknięta czapka Mogiły żołnierskie w lesie sękocińskim pod Warszawą. Zob. też M. Karczewska, *Sto lat będą trwać bez opieki niczyjej... Cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej w Białymstoku i powiecie białostockim*, Białystok 2017, s. 36.

¹⁶ M. Siedlecki, *Z ziemi lubelskiej: jesień 1915*, Kraków 1916, s. 39; W. Szymborski, *Sztuka okopowa – profanum*, w druku.

Powyższa praktyka była powszechna niezależnie od formacji czy armii. Tadeusz Pannenko wspominał, że prócz czapek stawiano na grobach szklanki szrapnelowe lub pozostałości po innych większych pociskach artyleryjskich¹⁷. Łuski po pociskach pełniły funkcję wazonów na kwiaty stawiane na mogiłach¹⁸. Odnaleźć można również wzmianki o umieszczaniu na grobach karabinów, wbitych w ziemię¹⁹. Na wyjątkową mogiłę zwróciła uwagę Małgorzata Karczevska:

W Białymstoku, jedna z mogił żołnierskich na cmentarzu ewangelickim położonym w dzielnicy Wygoda była oznakowana kopią maski samochodu wraz z kierownicą. Zapewne spoczął w niej kierowca oddziału²⁰.

Istniał także zwyczaj umieszczania mogił w bezpośrednim pobliżu umocnień, a nawet w lejach po pociskach²¹. W monumentalnym wydawnictwie poświęconym cmentarzom wielkiej wojny czytamy na ten temat, że

17 T. Pannenko, *Od Nidy do Styru. Z walk II baonu 5 PP i I Brygady*, Warszawa 1917, s. 126; W. Szymborski, *Sztuka okopowa — profanum*, w druku.

18 Zob. przykładowo zdjęcie wykonane w 1915 roku ukazujące mogiłę legionową, na której leżą szklanki, a w łuskach umieszczono kwiaty: Muzeum Historii Fotografii, sygn. 23794/II Modlitwa nad legionowymi mogiłami, <https://zbiory.mufo.krakow.pl/card/mhf-23794-ii/> (17.10.2024); zdjęcie reproduktowane jest także w pracy *Legionowe kadry. Narodziny polskiego reportażu wojennego*, red. A. Wybicki, Kraków 2014, s. 286–287; *W drodze do niepodległości. Legiony Polskie w zbiorach Muzeum Fotografii w Krakowie*, Kraków 2018, nr 16.

19 Zob. szerzej cytaty z ówczesnych gazet podkreślający, że wśród tymczasowych prowizorycznych mogił można odnaleźć kartki z informacjami o pochowanych żołnierzach, czapkach czy o wbitych w ziemię karabinach: J. Schubert, *Austro-węgierskie cmentarze wojskowe*, s. 146; J. Schubert, *Cmentarze żołnierskie bitwy pod Limanową i Lapanowem (2–12 grudnia 1914). Analiza form i przestrzeni*, Kraków 2020, s. 21; J. Schubert, *Organizacja grobownictwa wojennego w monarchii austro-węgierskiej*, s. 191, przypis nr 2.

20 M. Karczevska, *Sto lat będą trwać*, s. 36.

21 Zob. przerażające zdjęcie grobu zlokalizowanego w zalanym wodą leju po pocisku: Narodowe Archiwum Cyfrowe (dalej NAC), sygn. 3/1/0/1/42 Grób w leju po pocisku artyleryjskim na drodze Tarnów — Stefanowice, https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5921513/obiekty/307536#opis_obiektu (3.10.2024); zob. też R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów z lat wojny światowej 1914–1915*, przekład filologiczny H. Sznytka, oprac., wstęp i przypisy J. J. P. Drogomir, Tarnów 1994, s. 226. Por. informacje o tymczasowych mogiłach położonych na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej: K. Orman, P. Orman, *Wielka Wojna na Jurze. Działania i cmentarze wojenne z roku 1914 na Wyżynie Krakowsko-Wieluńskiej i terenach przyległych*, Kraków 2015, s. 529.

grzebanie poległych przez ich towarzyszy broni lub przeciwników odbywało się poważnie w obrębie zajmowanych pozycji lub bezpośrednio za nimi, w pośpiechu, bezładnie, tak, jak na to pozwalała aktualna sytuacja²².

W trakcie przekształcania mogił tymczasowych w stałe rzeźbiarze nawiązywali czasem do motywu hełmów i czapek. Jak podkreśla Jan Schubert przy analizie symboliki galicyjskich cmentarzy, „nakrycie głowy (hełm), jako ozdoba mogiły wojownika ma długą tradycję w europejskiej sztuce i kulturze od czasów antycznych po najnowsze”²³. Wspomniana praktyka przy tworzeniu mogił tymczasowych była tak rozpowszechniona, że zwyczaj utrwalony został przez ówczesną propagandę wojenną. Temu celowi służyły specjalnie przygotowane pocztówki. Można tutaj wspomnieć choćby o wymownych w swej symbolice kartach, ukazujących złożoną na tymczasowym grobie pikielhaubę, obok której stoi Chrystus, jak również przedstawienie ukazujące mogiłę z umieszczoną na krzyżu pikielhaubą, przy której stoi pochylony żołnierz, zobrazowaną o zachodzie słońca²⁴. W Niemczech rozpowszechniano pocztówki przedstawiające cesarza Wilhelma, który oddaje hołd poległemu żołnierzowi, stojąc nad jego grobem. Przed prostym drewnianym krzyżem na mogile znajduje się pikielhauba²⁵. Przekaz ten ukazywał koleje wojny, a nade wszystko miał wpajać i propagować mit cesarza troszczącego się o swe wojska²⁶. Można także napotkać na pocztówki ukazujące współtowarzyszy broni zadumanych nad grobem, na którym znajduje się żołnierska czapka lub hełm²⁷. Przykłado-

22 R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyjskie groby bohaterów*, s. 1.

23 J. Schubert, *Austro-węgierskie cmentarze wojskowe*, s. 165.

24 Zob. karty pocztowe reprodukowane w albumie: A. Nieuważny, *Zapomniana wojna 1914–1918: front wschodni*, Olszanica 2015, s. 137.

25 Kartę pocztową opatrzone napisem, który można przetłumaczyć jako *Nie chciałem tego*. Karta pocztowa w zbiorach autora, jest ona też reprodukowana w pracy: J. Pałosz, *Śmiercią złączeni. O cmentarzach z I wojny światowej na terenach Królestwa Polskiego administrowanych przez Austro-Węgry*, Kraków 2012, fot. nr 11.

26 Odnośnie do propagandowego przedstawiania tematów związanych z żołnierską śmiercią zob. uwagi: M. Krzanicki, *Nie tylko propaganda. Fotografia wojenna w okresie I wojny światowej w Austro-Węgrzech, Rosji i Niemczech*, w: *Legionowe kadry*, s. 125; zob. też uwagi o fotografiach ukazujących ostatnią drogę legionistów: A. Rybicki, *Legionowe strzały*, w: *Legionowe kadry*, s. 159.

27 Zob. kartę pocztową ukazującą zgromadzonych żołnierzy wokół polowej tymczasowej mogiły, na której spoczywa żołnierska czapka, reprodukowaną w pracy: P. Galik, *I wojna światowa na starych pocztówkach*, Łódź 2008, s. 97. Zob. też kartę pocztową ukazującą austro-węgierskiego dragona stojącego nad grobem współtowarzysza broni, na prostym drewnianym krzyżu spoczywa ułańska czapka: *Am Grabe des Kameraden*, karta pocztowa w zbiorach autora.

wo na prowizorycznym cmentarzu w Działdowie pikielhauby były układane na ziemnych mogiłach żołnierzy niemieckich, jak i zawieszane na prostych drewnianych krzyżach²⁸. Publikowano karty pocztowe przedstawiające tymczasowy grób, a na nim, przed krzyżem, dwie szklanki szrapnelowe oraz pikielhaubę²⁹. W publikacjach poświęconych tematyce grobownictwa wojennego ogłaszano fotografie ukazujące groby tymczasowe ozdobione właśnie pikielhaubami³⁰. Na ciekawe świadectwo zwrócili uwagę autorzy erudycyjnego studium poświęconego wojnie na jurze, jest to artystyczna wizja tymczasowego grobu szeregowego niemieckiego żołnierza, którego ciało spoczęło następnie na cmentarzu wojennym w Kokawie. Krzyż na grobie zdobiła właśnie pikielhauba³¹. Obrazy ukazujące mogiły żołnierzy były częstym tematem podejmowanym w kręgu artystów związanych z Legionami Polskimi. Ukazując mogiły żołnierskie, nie eksponowano w nich jednakże elementów nawiązujących do wyposażenia osobistego żołnierza, takich jak karabiny, bagnety, czapki, hełmy³². Szczególnie poruszająca jest akwarela autorstwa Czechowskiego pt. *Rów dochodowy i cmentarz pod Optową*. Ukazuje ona szereg prostych krzyży stojących na grobach, które niemalże łączą się z linią umocnień i fragmentem okopów³³.

28 Zob. kartę pocztową: *Die Soldatengräber auf dem Schlachtfeld von Soldau*, wydaną przez Tiedruck von Knackstedt & Co., Hamburg 22 Phot. Leipziger Presse-Büro, w zbiorach autora.

29 Zob. reprodukcję w pracy: P. Ajdacki, P. Tywoniuk, *Cmentarze wojenne*: Warszawa, Otwock 2008, s. 23.

30 Zob. szerzej publikację zawierającą wystąpienia poświęcone tworzeniu cmentarzy wojskowych: *Kriegergräber im Felde und daheim*, München 1917, pikielhauba spoczywa na mogile przed krzyżem: *Gräber an der Bzura*, ilustracja s. 5, pikielhauba ułożona na krzyżu: *Einzelgräber im Felde*, ilustracja s. 6; czapki żołnierskie zetknięte na krzyżach oraz pikielhauba ułożona na ziemnej mogile: *Gräber gruppen im Felde*, ilustracja s. 8.

31 Zob. K. Orman, P. Orman, *Wielka Wojna na Jurze*, s. 665, rys. 39 i 40.

32 Zob. przykładowe obrazy reprodukowane w pracy: W. Milewska, M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999, nr 15 – H. Szczygliński, *Mogiły poległych w szarży pod Rokitną*, nr 67 – L. Wyczółkowski, *Cmentarz w Wołczeczku*, nr 92 – L. Gottlieb, *Grób kapitana Kazimierza Herwina-Piątki*, nr 115 – S. Janowski, *Wspólny grób poległych pod Wołoczok w dniu 5 XI 1916 oficerów 3 pułku Leg. Pol.*, nr 116 S. Janowski, *Obóz na cmentarzu w Wołczeczku*, nr 133 – H. Szczygliński, *Wiosna. Fragment cmentarza w Wołczeczku*, nr 134 – L. Wyczółkowski, *Sosny i krzyże*, nr 199 – K. Soplica-Stefanowicz, *Wierna Tobie na Twym grobie ucałuję krzyż*, nr 201 – S. Janowski, *Fragment cmentarza w Wołczeczku*, nr 202 – L. Wyczółkowski, *Groby pod rozdartą sosną*, nr 205 – J. Świrysz-Ryszkiewicz, *Śpij kolego w ciemnym grobie*, nr 291 – W. Tetmajer, *Krzyż na pustkowiu*, nr 292 – M. Harasimowicz, *Zaduszki wojenne*. Zob. też obraz Alfonsa Karpińskiego *Ofensywa pod Gorlicami – Okopy pod Tuchowem i groby poległych* reprodukowany w pracy: *Sztuka w mundurze*, s. 133.

33 W. Milewska, M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich*, nr 68 – L. Czechowski, *Rów dochodowy i cmentarz pod Optową*. Zob. też zdjęcie ukazujące tymczasowe mogiły znajdujące się w pobliżu linii okopów: Muzeum Historii Fotografii, sygn. 4403/II/8 Czarkowy, umocnienia polowe, groby, <https://zbiory.mufo>.

Krakowski Oddział Grobów Wojennych w toku swych prac mierzył się z odwiecznym problemem braku środków materialnych niezbędnych do zrealizowania powierzonych mu zadań. W celu pozyskania dodatkowych funduszy rozpoczęto sprzedawanie pamiątkowych odznak, obrazów, litografii, planów pól bitewnych oraz okazjonalnych pocztówek³⁴. Wśród wydrukowanych 24 kart pocztowych znalazły się przedstawienia cmentarzy wojennych, ruin kościoła w Otfinowie, sceny ukazującej targ w zniszczonych przez działania zbrojne Gorlicach oraz ryciny ukazujące groby tymczasowe. Istniała możliwość nabycia zarówno kompletów w seriach po 12 sztuk, jak i pojedynczych kart; kolportowane były od kwietnia 1916 roku do 1918 roku³⁵. W drugiej serii znalazła się czarno-biała karta przedstawiająca temperę autorstwa Rudolfa Czernego, jednego z malarzy z Oddziału Grobów Wojennych. Jak podkreśla Kamil Ruszała, artysta ten rysował z natury, inni artyści często malowali na podstawie zdjęć, zachowały się nawet fotografie ukazujące tegoż artystę podczas pracy w terenie³⁶. Wspomniana pocztówka ukazuje zbiorowy grób 57 żołnierzy niemieckich, obok drzewa widnieje prosty drewniany krzyż, na który nałożono pikielhaubę, druga spoczywa bezpośrednio na mogile³⁷. Biorąc pod uwagę fakt, że Czerny inspirował się realnie istniejącymi miejscami, oraz to, że na cmentarzu nr 87 – Gorlice Nowodwór pochowano dokładnie taką samą liczbę żołnierzy, można założyć, że widok odnosi się do tej konkretnej nekropolii³⁸.

Lokalizacja niektórych cmentarzy z czasów I wojny światowej decyduje o ich wyjątkowym charakterze. Kompozycja przestrzenna odgrywała niebagatelną rolę w odniesieniu do tworzonych zarówno przez armię niemiecką, jak i austro-węgierską cmentarzy wojskowych³⁹. W powstałych założeniach miała domino-

krakow.pl/card/mhf-4493-ii-8/ (22.10.2024); zdjęcie reprodukowano również w pracy: A. Rybicki, *Fotografia wojskowa i wojenna ze zbiorów Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*, Kraków 2008, nr 527, s. 131.

34 R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, s. 23; K. Ruszała, *Zachodniogalicyskie cmentarze na pocztówkach wydawanych przez oddział groboznictwa wojennego. Projekty a realizacja*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci*, Gorlice 27.10.2007, s. 41.

35 K. Ruszała, *Zachodniogalicyskie cmentarze na pocztówkach*, s. 41.

36 Zob. K. Ruszała, *Zachodniogalicyskie cmentarze na pocztówkach*, s. 54, przypis nr 68.

37 K. Ruszała, *Zachodniogalicyskie cmentarze na pocztówkach*, s. 54, zob. ilustracja nr 24, s. 55. Pocztówka ta reprodukowana jest także w pracy A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 37.

38 Zob. szerzej K. Ruszała, *Zachodniogalicyskie cmentarze na pocztówkach*, s. 54–56.

39 Zob. szerzej R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, s. 6n.

wać prostota formy⁴⁰. Podkreślano ten fakt w okolicznościowych propagandowych kartach pocztowych, jak choćby w odniesieniu do cmentarza w Piszcu: na prostym pomniku informującym, że spoczywa tam 50 grenadierów poległych 8 lutego 1915 roku w czasie bitwy mazurskiej, umieszczono wojskowy hełm⁴¹.

Z punktu widzenia monarchii austro-węgierskiej wojenne nekropolie miały być w przyszłości wymownym świadectwem ofiary poniesionej przez żołnierzy różnych narodowości. Miały pełnić ponadto funkcję miejsc różnych uroczystości patriotyczno-religijnych, stąd nierzadko w ich obrębie należało uwzględnić miejsce na poczty sztandarowe czy kompanie reprezentacyjne⁴². Każdy element przestrzeni był dobrze przemyślany, posiadał swoją wymowną i czytelną symbolikę⁴³. Miejsce tymczasowych prowizorycznych cmentarzy często tworzonych przez miejscową ludność obawiającą się wybuchu epidemii⁴⁴ miały zastąpić dobrze uporządkowane, symboliczne miejsca przyszłych pielgrzymek rodzin do miejsc starć zbrojnych, po których oprowadzać mieli kombatancki — nierzadko inwalidzi wojenni⁴⁵. Z tych względów tak wymowne krzyże udekorowane hełmami, czapkami ustępowały miejsca specjalnie zaprojektowanym mogiłom, często uwzględniającym symbolikę narodową⁴⁶. Tak więc elementy związane ze sztuką okopową zastępowano tworzonymi czy to z drewna, czy z żeliwa krzyżami, bramami, ogrodzeniami⁴⁷. I tak ślad po

40 Takie wytyczne przyjęła armia niemiecka. Zob. szerzej uwagi: J. Kunicki, *Zapomniana Wielka Wojna 1914–1918. Ziemia olecka*, Olecko 2021, s. 176–177; M. Karczewska, *Sto lat będą trwać*, s. 52n. Odnośnie do wytycznych tworzenia cmentarzy wojennych przez armię rosyjską zob. szerzej: M. Dąbrowski, *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004, s. 29–35; por. J. Szymonczek, *Losy niemieckich cmentarzy*, s. 66n; J. Schubert, *Austriackie cmentarze wojenne*, s. 24n.

41 Karta pocztowa: *Johannsburg—Heldenfriedhof der 50 Grenadiere* wydana przez Stengel & Co, G.m.b.H. Dresden, ze zbiorów autora.

42 Odnośnie do wymiaru propagandowego powstałych na terenie Galicji cmentarzy wojennych zob. szerzej uwagi: A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Małopolsce*, fot. R. Korzeniowski, Kraków 2005, s. 56n.

43 Zob. przykładowo uwagi: J. Schubert, *Cmentarze żołnierskie bitwy pod Limanową*, s. 113n; por. *Układy przestrzenne i elementy architektoniczne cmentarzy*, w: J. Schubert, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyślu*, s. 98–114; zob. szerzej R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, s. 417n.

44 Należy podkreślić troskę o groby, co jest widoczne w świetle kroniki szkolnej mieszkańców Słupi. Zob. E. Bubula, *Cmentarze wojenne*, s. 4.

45 Zob. szerzej A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, passim.

46 Zob. szerzej rozdział *Symbolika galicyjskich cmentarzy wojennych*, w: A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 70–216.

47 Odnośnie do produkcji krzyży zob. uwagi: U. Oettingen, *Cmentarze I wojny światowej*, s. 43n; J. Schubert, *Cmentarze żołnierskie bitwy pod Limanową*, s. 32–34, 69n.

wyjątkowym pomniku z cmentarza nr 91⁴⁸ w Gorlicach został wymazany, kiedy w lipcu rozebrano konstrukcję⁴⁹. Warto podkreślić fakt, że przy pracy nad cmentarzem w Gorlicach wykorzystano kilkuset jeńców rosyjskich. Obchody Święta Zmarłych w 1915 roku przygotowano z wyjątkową starannością, główne uroczystości odbyły się w Krakowie i w Gorlicach⁵⁰. Oprawa oraz projekt cmentarza tymczasowego były dziełem Roberta Motki⁵¹. W tym miejscu sfera *sacrum* połączona została z *profanum*. W „Nowej Reformie” z 1916 roku tak przedstawiono ten wyjątkowy zabytek:

Środek cmentarnego wzniesienia zajmuje tymczasowy na razie pomnik poległych w gorlickich walkach. Z desek i ziemi stopnie czworobocznego cokołu, a na nim kolumna z drzewa, dźwigający symetrycznie grupy granatów i innych pocisków różnych form i wielkości. Prowizorium to przestanie istnieć, a stanie tu olbrzymi pomnik godny dziejowej chwili, której chwałę przekazać ma potomności ku pamięci dziesiątek tysięcy bohaterów⁵².

Ta poruszająca kompozycja została utrwalona na okolicznościowych pocztówkach⁵³. Artysta, tworząc to założenie, wykorzystał znaczną liczbę łusek artyleryjskich pochodzących z armat o różnych kalibrach. Na cokole można zobaczyć układ trzech grup łusek, środkowa została ułożona w formie piramidy, w każdej z nich dominuje jedna o bardzo dużym kalibrze, dookoła której

48 Odnosnie do historii tego cmentarza zob. szerzej: K. Ruszała, *Wielka Wojna w małym mieście. Gorlice w latach 1914–1918*, Kraków 2015, s. 227–232; M. Łopata, *Cmentarz wojenny nr 91 w Gorlicach*, „Magury. Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu” 4 (2004), s. 75–103; R. Frodyma, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Gawęda przewodnicka*, cz. 2, s. 140–151. Zob. też dokumentację fotograficzną: Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie [1914] 1918–1923, sygn. 29/275/o/-/61 Fotografie cmentarzy wojennych na terenie Galicji Zachodniej, na Morawach i na Śląsku, s. 75 zdjęcie nr 124, nr 125, nr 126.

49 B. J. Nykiel, *Wieczna pamięć po galicyjsku. Krakowski Oddział Grobów Wojennych (1915–1918)*, w: *Sztuka w mundurze*, s. 73.

50 B. J. Nykiel, *Wieczna pamięć po galicyjsku*, s. 53.

51 M. Łopata, *Cmentarz wojenny*, s. 77.

52 Cyt. za R. Frodyma, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Gawęda przewodnicka*, cz. 2, s. 142–143.

53 Zob. zdjęcie w: A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 66; R. Frodyma, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Gawęda przewodnicka*, cz. 2, s. 148. Zob. też kartę pocztową ukazującą założenie tymczasowe całego cmentarza wraz z kaplicą udekorowaną pozostałościami po pociskach Gorlice: *Cmentarz wojenny. Friedhof der bei Gorlice gefallenen Helden*, wydaną przez Wydawnictwo artystycznych widokówek „Polonia” prof. Adam Wilusz, Jarosław 1916, w zbiorach autora; por. zdjęcia tymczasowej kaplicy ze zbiorów prywatnych Katarzyny Liany, kustosa Muzeum Regionalnego PTTK w Gorlicach.

ułożono wieniec mniejszych, zaś poniżej ułożono dalsze łuski artyleryjskie. Niestety ten imponujący przykład sztuki okopowej został usunięty w toku prac przy budowie nekropolii.

Cmentarze galicyjskie projektowane przez Krakowski Oddział Grobów Wojennych w swej formie najczęściej bezpośrednio nie sięgały do elementów dawnego wyposażenia wojskowego czy pozostałości po pociskach artyleryjskich. Takie elementy nie odpowiadałyby założeniom, jakie stawiano przed nekropolią wojennymi. W miejsce hełmów czy czapek kładzionych na krzyżach nagrobnych pojawiły się rzeźbione w kamieniu przedstawienia antycznych wojowników, starożytnych hełmów czy czapek wojskowych używanych w czasie I wojny światowej⁵⁴. Z tych powodów tzw. sztuka okopowa nie była często wykorzystywanym elementem, pojawia się ona w kilku założeniach.

Pierwsze z nich odnosi się do cmentarza wojennego w Lubczy Szczepanowskiej, noszącej wedle nomenklatury austriackiej nr 192. W pobliżu otwartej kaplicy zaprojektowanej przez Gustava Rossmanna umieszczono krzyż przeniesiony z kościoła w Szczepanowicach⁵⁵. Przekaz, jaki niósł ten krucyfiks, był niezwykle silny, bowiem drewniana figura Chrystusa została uszkodzona w wyniku ostrzału artyleryjskiego. Granat, który trafił w świątynię, urwał figurze nogi. O tym, jak wymowna była ta symbolika, świadczy fakt, że zdjęcie opatrzone podpisem *Sicut dolor vestor, sic est dolor meus* nawiązującym do Lamentacji Jeremiasza (Jr 1, 12), zostało zamieszczone w pomnikowej pracy Brocha i Hauptmanna⁵⁶. W wybranych nekropoliach bezpośrednio użyto elementów i pozostałości po pociskach i nabojach. Można tutaj wspomnieć o cmentarzu nr 216 – Mikołajowice (zwany też cmentarzem w Łukanowicach). W pomniku znajduje się krzyż wykonany z łusek po nabojach karabinowych, które zostały umiejscowione w betonie. Jest to bardzo rzadki przypadek wykorzystania

54 Zob. np. motyw czapki żołnierskiej użyty do dekoracji cmentarza nr 396 w Czulicach, nr 399 i nr 400 w Prusach, nr 390 w Mogile, nr 379 w Małej Wsi, nr 395 w Karniowie, na cmentarzu Podgórkim nr 386 czy na cmentarzu Rakowickim: A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 156, 211; zob. też J. Schubert, *Austro-węgierskie cmentarze wojskowe*, s. 160–161, 165, 166.

55 Zob. szerzej dokumentację fotograficzną Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie [1914] 1918–1923, sygn. 29/275/o/-/61 Fotografie cmentarzy wojennych na terenie Galicji Zachodniej, na Morawach i na Śląsku, s. 186–187, zdjęcie nr 336–339; Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Wojskowy Urząd Opieki nad grobami wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie, sygn. 29/275/o/-/62 Fotografie cmentarzy wojennych na terenie Galicji Zachodniej, na Morawach i na Śląsku, s. 7.

56 A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 199; R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, fot. na s. 25.

spłonek po nabożach w celach dekoracyjnych⁵⁷. Na cmentarzu w Magierce znajdował się krzyż wykonany z łusek⁵⁸. Znamca tematyki cmentarzy galicyjskich Roman Frodyma zwrócił uwagę na zaskakujący element znajdujący się na cmentarzu wojennym nr 56 w Smerekowcu:

Pomnikiem centralnym jest wysoki, bogato zdobiony różnymi elementami i rzeźbiarskim rytmem łaćniński krzyż, przykryty blaszanym daszkiem. Sam daszek jest także elementem ozdobnym, jego ramiona zakończone są spiralnie, a pokrycie zdobione motywem roślinnym. Na skrzyżowaniu ramion, jako łącznik, wmontowano mechanizm zapalnikowy granatu bojowego, będący wojennym symbolem⁵⁹.

Warto także wspomnieć o nekropolii w Marcinkowicach. Na cmentarzu nr 352 zaprojektowanym przez Gustava Ludwiga w centralnym polu znajduje się pomnik, w którego podstawę zostały wmurowane fragmenty pocisków artyleryjskich⁶⁰.

Kolejne przykłady wykorzystywania szeroko pojmowanej sztuki okopowej odnoszą się do specyfiki samej lokalizacji nekropolii i próby włączenia śladów walki w obręb pola cmentarnego⁶¹. Z jednej strony nawiązywano w ten

57 Zob. opis cmentarza R. Frodyma, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej na ziemi tarnowskiej*, s. 290–291; J. Barwacz (oprac.), *Cmentarz nr 216 – Mikołajowice*, <https://www.mtg-malopolska.org.pl/cmentarzwojenne.html> (29.09.2024); zob. dokumentację fotograficzną: M. Wojtanowicz, *Cmentarz wojenny nr 216 Łukanowice*, <https://maps.app.goo.gl/xYaorjhF8bTvYACa8> (8.10.2024).

58 R. Frodyma, *Cmentarze i groby z okresu I wojny światowej w województwie podkarpackim*, w: *Bieszczadzkie lwy 1914/1915. Szkice z działań militarnych w Beskidach w okresie Wielkiej Wojny*, red. A. Olejko, K. Rejman, Rzeszów 2020, s. 251; W. Szymborski, *Sztuka okopowa a jej wykorzystanie w dydaktyce*, s. 222.

59 R. Frodyma, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Gawęda przewodnicka*, cz. 1, s. 175. Odnośnie do dokumentacji fotograficznej cmentarza w Smerekowcu zob. Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie [1914] 1918–1923, sygn. 29/275/0/-/61 Fotografie cmentarzy wojennych na terenie Galicji Zachodniej, na Morawach i na Śląsku, s. 29.

60 O. Duda, *Cmentarze z I Wojny Światowej w Galicji Zachodniej*, Warszawa 1995, s. 364; zob. też informacje o odsłonięciu pomnika cmentarnego wraz z ze zdjęciem ukazującym fragmenty pocisku: J. Rolski, *Ku wiecznej pamięci poległych Legionistów*, „Nowości Ilustrowane” 12 (1915) nr 25, s. 2; odnośnie do dokumentacji fotograficznej zob. *Cmentarz wojenny z I wojny światowej nr 352 w Marcinkowicach*, <https://grobywojenne.malopolska.uw.gov.pl/pl-PL/Home/Obiekt/149> (22.11.2024); *Cmentarz wojenny nr 352 – Marcinkowice*, <https://visitmalopolska.pl/obiekt/-/poi/cmentarz-wojenny-nr-352-w-marcinkowicach> (22.11.2024).

61 Zob. przykładowe zdjęcie grobu położonego na okopach w V Okręgu cmentarnym koło Januszkowic: R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, s. 10.

sposób do dawnej antycznej tradycji świętości pola bitewnego⁶², ponadto taka lokalizacja umożliwiała poszerzenie symboliki miejsca. I tak cmentarz nr 290 w Charzewicach obecnie znajduje się w lesie, w miejscu intensywnych niegdyś walk, określanym wedle miejscowej tradycji jako „Pomniki”⁶³. Cmentarz nr 142 w Ostruszy celowo został usytuowany na szczycie wzgórza, mimo problemów związanych z budową, bowiem dokładnie tam toczyły się ciężkie walki⁶⁴. Cmentarze wojenne zlokalizowane koło Stróżówki usytuowano zarówno na terenie, gdzie stacjonowały wojska austro-węgierskie i niemieckie, jak i w miejscu zajęтым przez okopane oddziały przeciwnika⁶⁵. Warto także wspomnieć o cmentarzu nr 59 – Przysłup, gdzie pierwotne mogiły żołnierskie znajdowały się tuż obok linii fortyfikacji ziemnych⁶⁶.

Artyści i projektanci czasem celowo wkomponowywali pozostałości po starciach zbrojnych – wówczas symbolika i przekaz, jaki za sobą niosły, były spotęgowane. Założono je bowiem bądź w miejscu starć zbrojnych bądź w ich bezpośrednim pobliżu. Czasem architekt celowo wkomponowywał w pole grzebalne czytelne ślady po okopach⁶⁷ czy ostrzale artyleryjskim. Można tutaj wymienić szereg nekropolii, które w swej formie nawiązują do układu pobojo-wiska bądź, jak podkreśla Agnieszka Partridge, „obrazują stanowiska ogniowe stojących naprzeciw siebie armii”. Autorka wskazuje tutaj na takie cmentarze, jak: nr 123 – Łużna Pustki⁶⁸, nr 185 – Lichwin, nr 173 – Pleśne, nr 193 – Lubcza Szczepanowska⁶⁹. Jak podkreślili w przypadku nekropolii nr 193 twórcy założeń galicyjskich cmentarzy:

62 A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 240; por. J. Schubert, *Austriackie cmentarze wojenne*, s. 27–28.

63 A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 112, 236.

64 Zob. szerzej R. Frodyma, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Gawęda przewodnicka*, cz. 2 s. 377; R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyjskie groby bohaterów*, s. 160–162.

65 Zob. szerzej R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyjskie groby bohaterów*, s. 127.

66 Zob. szerzej dokumentację fotograficzną w: Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie [1914] 1918–1923, sygn. 29/275/ol-/61 Fotografie cmentarzy wojennych na terenie Galicji Zachodniej, na Morawach i na Śląsku, s. 32, zdjęcie nr 35.

67 Odnośnie do zagadnienia austro-węgierskich fortyfikacji polowych zob. szerzej uwagi: M. J. Mikulski, *Austro-węgierskie fortyfikacje polowe w Galicji i Królestwie Kongresowym (1914–1916)*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci IV*, s. 82n, tam także odesłanie do literatury traktującej o rosyjskich umocnieniach.

68 Zob. też wzmianki o założeniu mogił „bezpośrednio na linii okopów”: R. Frodyma, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Gawęda przewodnicka*, cz. 2, s. 310; zob. też R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyjskie groby bohaterów*, s. 178, 236.

69 A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 236, 240.

Szczególne znaczenie temu cmentarzowi nadaje włączenie w jego obręb całego bezpośrednio sąsiadującego terenu, ze wszystkimi przez wojnę spowodowanymi zmianami. Starając się zachować w stanie pierwotnym wszelkie pamiątki wojny, pozostawiono wielkie leje po pociskach, odtwarzając przy tym bardzo udanie dawne rosyjskie rowy strzeleckie i schrony [...] Założone drogi i ścieżki poprowadzono obok miejsc pamięci wydarzeń wojennych. To bezpośrednie połączenie honorowego cmentarza z terenem utrzymanym jak w czasie wojny, uważać należy za najbardziej sensowną i zapewne dlatego najczystszą formę cmentarza żołnierskiego. Bezwiednie nasuwa się tu myśl o trwaniu bitwy, o cierpieniach i bohaterstwie poległych...⁷⁰.

W odniesieniu do cmentarza nr 185 – Lichwin podkreślono, że

zachowano i tutaj pierwotne pole bitwy, ze wszystkimi jego bliźniami. Artysta w tym przypadku poszedł nawet jeszcze dalej, rezygnując ze skomasowania mogił. Tym samym, nie traktując charakteru terenu jako epickiej paraleli, przez zachowanie zarówno pola walki, jak i cmentarza wojennego, osiągnął artystyczną jedność. Takie bezpośrednie powiązanie mogił z historycznym przebiegiem walk, wywołuje prawdziwie wstrząsające wrażenie⁷¹.

Pole bitwy jest rozpoznawalne na nekropoliach nr 14 – Cieklin⁷², nr 218 – Bukowa, nr 290 – Charzewice⁷³. Ponadto czasem zaburzone lub nieregularnie usytuowane mogiły świadczą o toczonych w tym miejscu walkach, jak było w odniesieniu do nekropolii: nr 173 – Pleśna, nr 175 – Poręba Radlna (wedle pracy Brocha Poręba-Górska)⁷⁴. Sygnalizując tę praktykę umiejscawiania nekropolii, warto zacytować słowa Agnieszki Partridge odnoszące się do cmentarza w Lubczy Szczepanowskiej:

Cmentarz ten był kiedyś prawdziwym wojennym skansenem, włączono bowiem w jego obręb pole bitwy z lejami po bombach, liniami umocnień i okopów. Oprócz wysokiej «piramidy» składa się z dwu kwater: austriackiej i rosyjskiej, połączonych ze sobą leśnymi drózkami. Wędrówka między nimi zmusza do «odwiedzenia» miejsca walki⁷⁵.

70 R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, s. 237–238.

71 Zob. szerzej R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, s. 248.

72 Zob. też R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów*, s. 92.

73 A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 236.

74 A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 241.

75 A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 138.

Zdarzały się przypadki, kiedy to cmentarze powstawały w bezpośredniej linii starć, a po przejściu frontu były niemym, ale czytelnym świadectwem walk. Ślady takich założeń można odnaleźć np. na terenie Sandomierszczyzny, jury, jak i Beskidów. Przykładem może być cmentarz Płaczkowice I z 1915 roku usytuowany na terenie gminy Klimontów – w bezpośrednim pobliżu nekropolii i w samym lesie widoczne są ślady lejów po pociskach i okopów⁷⁶. Relikty fortyfikacji ziemnych widoczne są również w dolinie Nidy. Cmentarz w Nowej Wsi usytuowany jest przed linią okopów. Umocnienia te nie zostały wykorzystane, gdyż w związku z działaniami przekroczono linię rzeki, a zabitych pochowano w miejscu, gdzie zginęli, czyli nad brzegiem przed liniami obronnymi⁷⁷. Natomiast w pobliżu nekropolii w Bydlinie znajduje się góra zamkowa z zachowanymi śladami po okopach⁷⁸. Warto także wspomnieć o wyjątkowo położonym cmentarzu w Gotkowicach, wedle nazewnictwa austriackiego z czasów wielkiej wojny – Sułoszowa nr 6. Jak podkreśla Jerzy Pałosz, miejsce wybrano nieprzypadkowo. Nie tylko sam cmentarz znajduje się wśród dobrze zachowanych śladów po stanowiskach bojowych, ale i wejścia na cmentarz zostały tak zaprojektowane, aby prowadziły właśnie przez te stanowiska.

Można sobie wyobrazić zamysł projektantów: po odwiedzeniu grobu poległego krewnego lub przyjaciela była możliwość przejścia na pole bitewne, na którym spotkała go śmierć. Miejsce bitwy i zachowane fortyfikacje stały się integralną częścią założenia cmentarza. Niestety nie dotrwał on do naszych czasów – został zlikwidowany w okresie międzywojennym⁷⁹.

Zapewne zbliżony zamysł przyświecał projektującym wojenną nekropolię w Michałowce koło Jangrotu. Znajdowała się w bezpośredniej bliskości okopów, niestety została zlikwidowana w wyniku komasacji cmentarzy z czasów dwudziestolecia międzywojennego, a prochy żołnierzy przeniesiono do

76 M. Lis, *By nie zatarał ich czas*, s. 70; J. Pałosz, *Śmiercią złączeni*, s. 140.

77 J. Pałosz, *Śmiercią złączeni*, s. 140.

78 Zob. szerzej J. Pałosz, *Śmiercią złączeni*, s. 140; odnośnie do kwatery legionowej znajdującej się na cmentarzu zob. szerzej: U. Oettingen, *Pamięć o Legionach Polskich*, s. 344–345; zob. też K. Orman, P. Orman, *Wielka Wojna na Jurze*, s. 600–601. Miejsce to zostało także wskazane jako jeden z punktów w przewodniku wydanym przez Muzeum Armii Krajowej w Krakowie przybliżającym działalność AK w Małopolsce. Zob. A. Bąk, M. Bik, O. Grott, M. Karolczuk, *Śladami Armii Krajowej w Małopolsce. Przewodnik historyczno-krajoznawczy*, cz. 2, Kraków 2021, s. 290–291.

79 J. Pałosz, *Śmiercią złączeni*, s. 140.

Jangrotu-Cieplic⁸⁰. Piotr Orman zwrócił uwagę na wojenny cmentarz w Łutowcu, który założono dokładnie w miejscu pobojowiska, niestety obiekt ten został zlikwidowany w czasie komasacji nekropolii⁸¹. Na cmentarzu wojennym nr 195 w Lichwinie do dnia dzisiejszego znajduje się widoczny ślad po leju po pocisku artyleryjskim⁸², sądząc po jego rozmiarach, był to pocisk o znacznym kalibrze.

Wyjątkowy zabytek znajdował się na cmentarzu w Minodze. Krzyż stojący na grobie został wykonany z tzw. szklanek szrapnelowych, belki krzyża był zaślepione artyleryjskimi zapalnikami⁸³. Zabytek ten przetrwał zawieruchę i zniszczenia spowodowane przez II wojnę światową, a został skradziony w XX wieku. Bezpowrotnie stracono tak niespotykany i cenny artefakt, wykonany zapewne po I wojnie światowej. Zasługuje on na szczególne podkreślenie, bowiem usytuowany był wśród innych grobów, nie była to wyszczególniona kwatera wojskowa⁸⁴. Historia tego zabytku stanowi przerażający dowód, jak nisko upadła osoba odpowiedzialna za kradzież tego krzyża, bezczeszcząc chrześcijański przedmiot kultu i świętość miejsca. Nie może dziwić wobec powyższego fakt, że lokalizacja około 40 kapliczek szrapnelowych znajdujących się w okolicach Krakowa jest strzeżona przez przewodników i znawców zagadnienia z obawy, by zabytki te nie podzieliły losu krzyża z Minogi. Przezornością wykazała się też badaczka, która z niezwykłą starannością dokumentuje różne kategorie zabytków odnoszących się do czasów I, jak i II wojny światowej. Umieściła ona w sieci zdjęcia podobnego zabytku – także wykonanego z szklanek szrapnelowych – ale pomna na kazus Minogi nie podała dokładnej lokalizacji cmentarza⁸⁵. Warto podkreślić, że krzyż ten posadowiono nie na grobie żołnierza. Karolina Kot, autorka wspomnianych zdjęć, dokumentując ślady historii na podkrakowskich cmentarzach, odkryła kolejny krzyż, którego pionowe ramię wykonano ze szklanek szrapnelowych⁸⁶. Na cmentarzu w Skale

⁸⁰ J. Pałosz, *Śmiercią złączeni*, s. 140.

⁸¹ P. Orman, *Jurajskie cmentarze i kwatery wojenne*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci II – śladami I wojny światowej*, Gorlice 25.10.2008, red. M. Łopata, Gorlice 2009, s. 11; K. Orman, P. Orman, *Wielka Wojna na Jurze*, s. 572.

⁸² Zob. zdjęcie cmentarza: A. Patridge, *Otwórzcie bramy pamięci*, s. 236–237.

⁸³ W. Szymborski, *Sztuka okopowa a jej wykorzystanie w dydaktyce*, s. 221; <http://forumjurajskie.pl/viewtopic.php?t=2807> (29.09.2024).

⁸⁴ Zob. szerzej: K. Orman, P. Orman, *Wielka Wojna na Jurze*, s. 610.

⁸⁵ Zob. dokumentację fotograficzną: K. Kot, *Krzyż ze szrapneli I*, <https://straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=2389> (29.09.2024).

⁸⁶ Zob. dokumentację fotograficzną: K. Kot, *Krzyż ze szrapneli III*, <https://straznicyczasu.pl/viewtopic.php?f=401&t=8715> (29.09.2024).

wśród cywilnych mogił znajduje się krzyż, którego ramię pionowe i poziome pochodzi z zespalanych z szklanek szrapnelowych, nie jest on opatrzony żadną imienną tabliczką⁸⁷. Zdobienie krzyży grobowych elementami pocisków nie jest zbyt częste w odniesieniu do grobów stałych, a nie tymczasowych tworzonych bezpośrednio po zakończeniu starć zbrojnych niejednokrotnie przez towarzyszy broni. Wspomniane wyżej przykłady krzyży szrapnelowych znajdowały się na cmentarzach niewojskowych, co jest godne szczególnego podkreślenia. Warto także wspomnieć o jednym z krzyży z cmentarza wojskowego w twierdzy Modlin. Belka poprzeczna krzyża została zaślepiona zapalnikami szrapnela⁸⁸.

Charakteryzując zabytki sztuki okopowej powiązane z nekropoliami pierwszowojennymi, należy zwrócić na unikatowe zabytki znajdujące się w okolicach Ojcowa, Sułoszowej czy Skały. Są to mianowicie krzyże, które zostały wykonane z wystrzelonych pocisków szrapnelowych⁸⁹. Z zespalanych pustych szklanek miejscowi rzemieślnicy tworzyli belki krzyża. I tak powstały wyjątkowe krzyże, a nawet małe kapliczki zlokalizowane czasem w miejscach rzadko do dnia dzisiejszego uczęszczanych. Ich dokładna lokalizacja nie jest powszechnie upubliczniana, aby nie podzieliły losu krzyża z nagrobka w Miodzie. Część badaczy, nawiązując do lokalnej tradycji, wiąże fakt wybudowania krzyża szrapnelowego z dawną mogiłą żołnierzy. Tak wyjaśniano np. istnienie w Sobiesękach w gminie Skała krzyża stojącego na dawnej mogile węgierskiej, następnie przeniesionej⁹⁰.

Omawiając przykłady użycia elementów nawiązujących do sztuki okopowej w tworzeniu nekropolii, należy wspomnieć o wyjątkowych grobach, których zdobienia i detale wskazywały na typ formacji, w jakiej dany żołnierz

87 Zob. dokumentację fotograficzną: K. Kot, *Skała – krzyż ze szrapneli na cmentarzu*, <https://straznicyzasu.pl/viewtopic.php?f=401&t=3198> (29.09.2024).

88 W. Szymborski, *Sztuka okopowa – profanum*, w druku.

89 W. Szymborski, *Sztuka okopowa a jej wykorzystanie w dydaktyce*, s. 221–222; W. Szymborski, *Tanks on Monuments, Monument Tanks. On Trench Art and „Gratitude Memorials”, „Trimarium”* 2023 nr 4, s. 68, <https://doi.org/10.55159/tri.2023.0104.02>. Por. wzmiankę o krzyżach szrapnelowych: K. Orman, P. Orman, *Wielka Wojna na Jurze*, s. 610, 683. Zob. dokumentację fotograficzną: K. Kot, *Krzyże wykonane z pocisków i elementów uzbrojenia*, <https://straznicyzasu.pl/viewforum.php?f=401> (29.09.2024). Zob. też opis kapliczki w Ojcowie usytuowanej w pobliżu Bazaru Warszawskiego, odbiega ona od formy krzyży szrapnelowych z Nowej Wsi, Minogi, Przybysławic: J. Pałosz, *Śmiercią złączeni*, s. 333.

90 J. Pałosz, *Śmiercią złączeni*, s. 330; zob. zdjęcie tego zabytku tamże, s. 331, 332.

służył. Na grobach lotników kładziono bowiem całe śmigła lub ich fragmenty⁹¹, praktyka ta była stosowana zarówno w przypadku tymczasowych pochówków, jak i grobów stałych. Na interesujące źródło odnoszące się do cmentarza wojennego nr 23 w Jaśle zwrócił uwagę Kamil Ruszała. Na fotografii ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Jaśle widać mogiłę, na której umieszczono krzyż, a belkę poprzeczną wykonano z samolotowego śmigła, czym zapewne oznaczono miejsce pochówku lotnika⁹². Mogiła lotnika pochowanego na cmentarzu wojskowym w Jarosławiu także posiada krzyż wykonany ze śmigła samolotu⁹³. Podobnie jak grób na cmentarzu w Stryju⁹⁴.

Zwyczaj zapoczątkowany w czasach I wojny światowej, polegający na stawianiu na grobie śmigieł samolotów był następnie kontynuowany. W dwudziestoleciu międzywojennym w sposób szczególny podkreślano związek z rodzajem sił zbrojnych, w jakim dany żołnierz służył. I tak w pogrzebach lotników fakt ten uwypuklano przez specjalny karawan, którym był kadłub samolotu wojskowego przymocowany do jaszczaka artyleryjskiego. Na wieko trumny kładziono czapkę lotniczą, a samą trumnę na kadłub samolotu⁹⁵. W czasie pogrzebu pułkownika pilota Jana Sendorka, kawalera Orderu Virtuti Militari, w 1932 roku odprowadzając ciało na cmentarz Rakowicki w Krakowie, trumnę złożono

91 J. A. Kimball, *Trench Art*, s. 163. Zagadnienie wykorzystania śmigieł do zdobienia grobów lotników w odniesieniu do poległych lotników Royal Flying Corps omówiła Melanie Winterton w rozdziale ósmym swej rozprawy doktorskiej ogłoszonej drukiem: M. Winterton, *The Archaeology of the Royal Flying Corps. Trench Art, Souvenirs and Lucky Mascots*, Yorkshire–Philadelphia 2022, s. 76–99. Zob. też uwagi: J. Schubert, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemysłu*, s. 109; zob. wzmianki odnośnie do pogrzebu Edmunda Gravesa w listopadzie 1918 roku we Lwowie: J. Cisek, *Przeciw bolszewikom. Amerykańscy piloci w obronie Polski przed sowietami*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2023, s. 295–296; zob. przykładowe zdjęcie lotniczej mogiły ozdobionej śmigłem lotniczym reprodukowane w tekście: A. Kozyckij, *Lotnictwo rosyjskie nad Galicją 1914–1915 i w bitwie gorlickiej 1915 r.*, w: *Lotnictwo w Przełamaniu Gorlickim 1915 r. Spojrzenie po 100 latach*, red. A. Olejko, A. Kharuk, Gorlice–Rzeszów 2015, fot. 84, s. 127; W. Szymborski, *Sztuka okopowa – profanum*, w druku.

92 K. Ruszała, *Trzy cmentarze z okresu I wojny światowej w Jaśle*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci II – śladami I wojny światowej*, s. 29.

93 Zob. zdjęcie nr 32 Cmentarz wojskowy w Jarosławiu. Groby poległych lotników: J. Schubert, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemysłu*, s. 251.

94 J. Schubert, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemysłu*, s. 109.

95 Zob. szerzej: J. Bączyk, A. Bilski, *Na stołu Cytadeli Poznańskiej. Przewodnik po cmentarzach*, Poznań 2005, s. 53, tamże zdjęcie z pogrzebu st. sierż. strz. sam. Franciszka Adamczyka z 32 Eskadry Liniowej, który zginął 7 maja 1936 w katastrofie lotniczej. Zob. też zdjęcia z pogrzebu plutonowego Wojtczaka i Skorczy z 1922 roku: M. Drożdż, *Szachownica z pawim piórem. Trzy tuziny lotniczych opowieści o ludziach i wydarzeniach związanych z Krakowem*, Kraków 2013, s. 145.

na kadłubie samolotu SPAD S-61C1⁹⁶. Istniał także zwyczaj, który niestety sam był przyczyną licznych tragicznych śmiertelnych wypadków, polegających bowiem na zrzucaniu z samolotów wiązanek kwiatów podczas pogrzebu. Z tych powodów został on zakazany przez władze⁹⁷.

Sygnalizując temat mogił wojskowych, które zostały wyróżnione elementami wyposażenia świadczącymi o formacji, w jakiej służył dany żołnierz, należy przypomnieć o kwaterze znajdującej się w Lesie Młocińskim w Warszawie. Jest w niej pochowany nieznaną z imienia i nazwiska ułan, którego przynależność do formacji podkreślono poprzez umieszczenie końskich podków na prostym drewnianym krzyżu oraz na obramieniu ziemnej mogiły⁹⁸.

Zagadnienie wykorzystywania tzw. sztuki okopowej czy nawiązywania do niej przy tworzeniu nekropolii wojennych nie było zjawiskiem często spotykanym. W przypadku cmentarza wzniesionego przez Oddział Budowy Przyczółków Mostowych na Zasaniu⁹⁹ w Przemyśle bezpośrednio nawiązano do dziedzictwa twierdzy Przemyśl. I tak nie tylko pod monumentalnym krzyżem ustawiono dwie rosyjskie armaty, ale jak opisuje założenie Mieczysław Orłowicz w swym przewodniku po Przemyśle:

Pod krzyżem granitowe pylony, zakończone rzeźbami Józefa Wilka, zbudowane z ułamków granitów fortów Przemyśla [...]. Projekt cmentarza, kaplicy i krzyża jest dziełem węgierskiego inżyniera Szabolcsa¹⁰⁰.

96 Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/7/474/3 Kondukt w drodze na cmentarz wojskowy. Na pierwszym planie trumna na powozie w kształcie kadłuba samolotu; https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5983825/obiekty/328131#opis_obiektu (3.10.2024).

97 J. Bączyk, A. Bilski, *Na stoku Cytadeli Poznańskiej*, s. 54–55, 57; W. Olszewski, *Cmentarze na stokach poznańskiej Cytadeli*, Poznań 2008, s. 71–72.

98 P. Oleńczak, T. Sobieraj, *Cmentarze i groby wojenne na Mazowszu*, Warszawa 2017, s. 43–44.

99 Zob. szerzej uwagi odnośnie do dziejów cmentarza: J. Schubert, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyśle*, s. 17.

100 M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Przemyśle i okolicy*, Lwów 1917, s. 102. Zob. też zdjęcie ukazujące armaty umieszczone u stóp pomnika: tamże, s. 103; zob. też uwagi: J. Schubert, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyśle*, s. 86–87; H. Lewkowicz, *Cmentarz Zasanski w Przemyśle ma również swoją ciekawą historię*, <https://nowiny24.pl/cmentarz-zasanski-w-przemyslu-ma-rowniez-swoja-ciekawa-historie/ar/9045533> (24.10.2024); odnośnie do twórców założenia zob. szerzej: J. Schubert, *Kim byli? – kilka słów o projektantach cmentarzy wojskowych zbudowanych w Przemyśle w latach 1915–1916*, „Wiomości Konserwatorskie” 23 (2008), s. 58–67.

Fakt spożytkowania tak nietypowego materiału jest znaczący i symboliczny, zwłaszcza gdy uwzględni się rolę obrony twierdzy Przemyśl.

Wykorzystanie sztuki okopowej stanowi drobny przyczynek do złożonego zagadnienia tworzenia nekropolii wojskowych czasów wielkiej wojny. Należy nadmienić, że wcześniej nie podejmowano takich wysiłków, nie powstawały tak imponujące założenia, jak w odniesieniu do galicyjskich miejsc pochówków żołnierzy. Projektując cmentarze, architekci tworzyli założenia, których monumentalizm i przekaz symboliczny odbiegał od prostej wizji żołnierzy, których dziełem były groby tymczasowe. To właśnie w odniesieniu do mogił prowizorycznych można odnaleźć najwięcej dowodów użycia elementów wyposażenia osobistego żołnierzy walczących stron. Mogiły zdobione hełmami, bagnetami czy szklankami szrapnelowymi były likwidowane w momencie zakładania właściwych cmentarzy wojskowych. Z tych względów na szczególną uwagę zasługują zabytki znajdujące się wokół Krakowa. Przypadki umieszczania pozostałości po pociskach w pomnikach nagrobnych nie są zbyt częste; warto tu wspomnieć o wyjątkowej karcie pocztowej, ukazującej pomnik grobowy niemieckiego żołnierza znajdujący się na cmentarzu wojskowym w Piotrkowie: wmurowano weń znaczny fragment pocisku artyleryjskiego¹⁰¹. Podsumowując powyższe zagadnienie, należy również odnotować niezwykłą inicjatywę wolontariuszy pod kierunkiem Jacka Słupskiego, w wyniku której odnowiono pomnik usytuowany na cmentarzu żołnierzy niemieckich w Wólce Łasieckiej¹⁰². W toku prac związanych z rekonstrukcją założenia wmurowano weń tzw. szklanki pochodzące z pierwszowojennych rosyjskich szrapneli. Wedle dokumentacji fotograficznej znajdującej się w posiadaniu osób zaangażowanych w odbudowę pomnik ten posiadał niegdyś taką dekorację¹⁰³.

¹⁰¹ Karta pocztowa w posiadaniu autora.

¹⁰² Zob. szerzej informacje o cmentarzu oraz o procesie odbudowy: *Cmentarz w Wólce Łasieckiej*, <https://parkilodzikie.pl/bpk/historia-i-kultura/cmentarze-i-mogily/cmentarz-w-wolce-lasieckiej> (9.10.2024).

¹⁰³ Zob. szerzej dokumentację fotograficzną oraz informacje o szklankach szrapnelowych: *Odsłonięcie pomnika w Wólce Łasieckiej* (5.11.2016), <https://meteor2017.blogspot.com/2016/10/odsoniecie-pomnika-w-wolce-lasieckiej.html> (9.10.2024).

Ryc. 1. Zdjęcie przedstawiające tymczasowy wystrój cmentarza nr 91 w Gorlicach

Źródło: Zbiory prywatne Katarzyny Liany.

Ryc. 2. Zdjęcie przedstawiające tymczasowy wystrój cmentarza nr 91 w Gorlicach

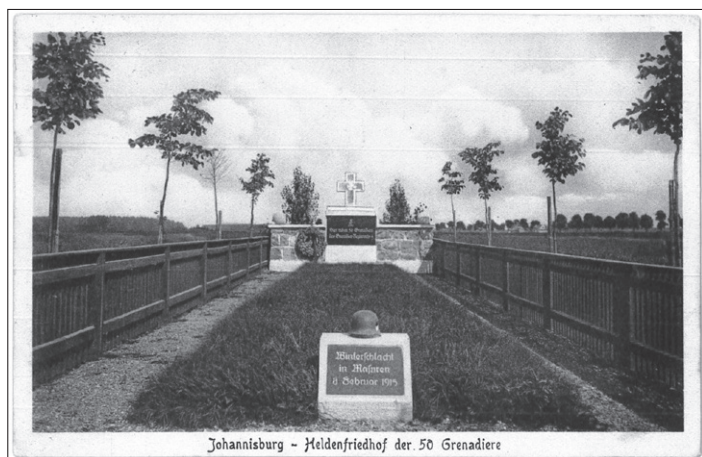
Źródło: Zbiory prywatne Katarzyny Liany.

Ryc. 3. Zdjęcie przedstawiające tymczasowy wystrój cmentarza nr 91 w Gorlicach

Źródło: Zbiory prywatne Katarzyny Liany.

Ryc. 4. Propagandowa karta pocztowa przedstawiająca cmentarz wojskowy w obecnym Piszcu

Źródło: Zbiory prywatne autora.

Ryc. 5. Propagandowa karta pocztowa przedstawiająca cesarza Wilhelma II nad prowizorycznym żołnierskim grobem

Źródło: Zbiory prywatne autora.

Ryc. 6. Propagandowa karta pocztowa przedstawiająca austro-węgierskiego dragona stojącego nad prowizorycznym żołnierskim grobem

Źródło: Zbiory prywatne autora.

Bibliografia

- Affek-Bujalska B., *Groby i cmentarze żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej na terytorium Polski* (cz. 1), „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 1999 nr 4 (13), s. 8–18.
- Affek-Bujalska B., *Groby i cmentarze żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej na terytorium Polski* (cz. 2), „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 2000 nr 1 (14), s. 16–24.
- Ajdacki P., Tywoniuk P., *Cmentarze wojenne: Warszawa, Otwock* 2008.
- Am Grabe des Kameraden*, karta pocztowa, w zbiorach autora.
- Barwacz J. (oprac.), *Cmentarz nr 216 – Mikołajowice*, <https://www.mtg-malopolska.org.pl/cmentarzwojenne.html> (29.09.2024).
- Bobulski S. ks., *Nasze cmentarze z I wojny światowej*, Sobolów 1989.
- Broch R., Hauptmann H., *Zachodniogalicyskie groby bohaterów z lat wojny światowej 1914–1915*, przekład filologiczny H. Sznytka, opracowanie, wstęp i przypisy Jerzy J. P. Drogomir, Tarnów 1994.
- Bubula E., *Cmentarze wojenne nr 360 (Słupia) oraz 361 (Krasne Lasocice)*, Limanowa 1997.
- Bąk A., Bik M., Grott O., Karolczuk M., *Śladami Armii Krajowej w Małopolsce. Przewodnik historyczno-krajoznawczy*, cz. 2, Kraków 2021.
- Cisek J., *Przeciw bolszewikom. Amerykańscy piloci w obronie Polski przed sowietami*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2023, s. 295–296.
- Cmentarze i pomniki I wojny światowej. Stan badań i ochrony*, red. M. Karczewska, Białystok 2019.
- Cmentarz wojenny nr 352 – Marcinkowice*, <https://visitmalopolska.pl/obiekt/-/poi/cmentarz-wojenny-nr-352-w-marcinkowicach> (22.11.2024).
- Cmentarz wojenny z I wojny światowej nr 352 w Marcinkowicach*, <https://groby-wojenne.malopolska.uw.gov.pl/pl-PL/Home/Obiekt/149> (22.11.2024).
- Cmentarz w Wólce Łasieckiej*, <https://parkilodzkie.pl/bpk/historia-i-kultura/cmentarze-i-mogily/cmentarz-w-wolce-lasieckiej> (9.10.2024).
- Die Soldatengräber auf dem Schlachtfeld von Soldau*, karta pocztowa wydana przez Tiedruck von Knackstedt & Co., Hamburg 22 Phot. Leipziger Presse-Büro, w zbiorach autora.
- Drożdż M., *Szachownica z pawim piórem. Trzy tuziny lotniczych opowieści o ludziach i wydarzeniach związanych z Krakowem*, Kraków 2013.
- Duda O., *Cmentarze z I Wojny Światowej w Galicji Zachodniej*, Warszawa 1995.

- Dąbrowski M., *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004.
- Figiel R., *Cmentarze wojenne z 1915 na terenie dawnego powiatu ostrowskiego – miejsca pamięci i pamięć miejsc*, w: *Kurpiowszczyzna – kultura, historia, gospodarka. Wybrane zagadnienia*, pod red. J. Gołoty, J. Mironczuka, Ostrołęka 2017, s. 89–103.
- Fotografie cmentarzy wojennych na terenie Galicji Zachodniej, na Morawach i na Śląsku*, Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Wojskowy Urząd Opieki nad grobami wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie, sygn. 29/275/o/-/62.
- Fotografie cmentarzy wojennych na terenie Galicji Zachodniej, na Morawach i na Śląsku*, Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie [1914] 1918–1923, sygn. 29/275/o/-/61.
- Frodyrna R., *Cmentarze i groby z okresu I wojny światowej w województwie podkarpackim*, w: *Bieszczadzkie lwy 1914/1915. Szkice z działań militarnych w Beskidach w okresie Wielkiej Wojny*, red. A. Olejko, K. Rejman, Rzeszów 2020, s. 239–254.
- Frodyrna R., *Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Gawęda przewodnicka*, cz. 1: Okręg I – Nowy Żmigród, Okręg II – Jasło, Krosno 2005.
- Frodyrna R., *Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Gawęda przewodnicka*, cz. 2: Okręg III – Gorlice, Okręg IV – Łużna, Okręg V – Pilzno, Krosno 2019.
- Frodyrna R., *Cmentarze wojenne z I wojny światowej na ziemi tarnowskiej*, Krosno 2017.
- Frodyrna R., *Wokół biegu wojennego Sanu. Żołnierskie cmentarze w Bieszczadach z lat 1914/1915*, w: *Bieszczadzkie lwy 1914/1915. Krew na Połoninach. Wielka Wojna na obu brzegach Sanu i jej skutki*, t. 2, red. A. Olejko, K. Rejman, Rzeszów 2024, s. 247–255.
- Galik P., *I wojna światowa na starych pocztówkach*, Łódź 2008.
- Goniewicz A., *Przewodnik powstańczy 1919, 1920, 1921*, pod red. Z. Woźniczki, Warszawa 2021.
- Gorlice: Cmentarz wojskowy. Friedhof der bei Gorlice gefallenen Helden*, karta pocztowa wydana przez Wydawnictwo artystycznych widokówek „Polonia” prof. Adam Wilusz, Jarosław 1916, w zbiorach autora.
- Grób w leju po pocisku artyleryjskim na drodze Tarnów–Stefanowice*, Narodowe Archiwum Cyfrowe, fotografia, sygn. 3/1/o/1/42; <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5921513/obiekty/307536> (3.10.2024).

- Ich habe es nicht gewolt*, karta pocztowa wydana przez Albert Fink, Verlag und Anfertigung, Berlin W8, Friedrichstr. 74, w zbiorach autora.
- Johannisburg – Heldenfriedhof der 50 Grenadiere*, karta pocztowa wydana przez Stengel & Co, G.m.b.H. Dresden, w zbiorach autora.
- Józefiak S., Biegała B., *Za Boga i Ojczyznę. Przewodnik po miejscach spoczynku Wielkopolan poległych w latach 1918–1921*, Poznań 2020.
- Kaczyński A. R., *Cmentarze legionowe na Wołyniu*, Warszawa 2011.
- Karczeńska M., *Sto lat będą trwać bez opieki niczyjej... Cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej w Białymstoku i powiecie białostockim*, Białystok 2017.
- Kondukt w drodze na cmentarz wojskowy. Na pierwszym planie trumna na powozie w kształcie kadłuba samolotu*, Narodowe Archiwum Cyfrowe, fotografia, sygn. 3/1/o/7/474/3, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5983825/obiekty/328131> (3.10.2024).
- Kot K., *Krzyże wykonane z pocisków i elementów uzbrojenia*, <https://straznicyczasu.pl/viewforum.php?f=401> (29.09.2024).
- Kot K., *Krzyż ze szrapneli I*, <https://straznicyczasu.pl/viewtopic.php?t=2389> (29.09.2024).
- Kot K., *Krzyż ze szrapneli III*, <https://straznicyczasu.pl/viewtopic.php?f=401&t=8715> (29.09.2024).
- Kot K., *Skala – krzyż ze szrapneli na cmentarzu*, <https://straznicyczasu.pl/viewtopic.php?f=401&t=3198> (29.09.2024).
- Kozioł M., *Groby, kwatery i cmentarze wojenne z lat 1914–1920 na terenie Gminy Kraków*, Kraków 2008.
- Kozyckij A., *Lotnictwo rosyjskie nad Galicją 1914–1915 i w bitwie gorlickiej 1915 r.*, w: *Lotnictwo w Przełamaniu Gorlickim 1915 r. Spojrzenie po 100 latach*, red. A. Olejko, A. Kharuk, Gorlice–Rzeszów 2015.
- Kriegergräber im Felde und daheim*, München 1917.
- Kroh A., *Piękne odpoczywanie. Cmentarze wojenne Beskidu Niskiego*, Nowy Sącz 1991.
- Krzanicki M., *Nie tylko propaganda. Fotografia wojenna w okresie I wojny światowej w Austro-Węgrzech, Rosji i Niemczech*, w: *Legionowe kadry. Narodziny polskiego reportażu wojennego*, red. A. Wybicki, Kraków 2014, s. 99–137.
- Kunicki J., *Zapomniana Wielka Wojna 1914–1918. Ziemia olecka*, Olecko 2021.
- Lewkowicz H., *Cmentarz Zasąński w Przemyśle ma również swoją ciekawą historię*, <https://nowiny24.pl/cmentarz-zasanski-w-przemyslu-ma-rowniez-swoja-ciekawa-historie/ar/9045533> (24.10.2024).

- Lis M., *By nie zatart ich czas... Śladami mogił i cmentarzy wojennych I wojny światowej w powiatach: sandomierskim, opatowskim i staszowskim*, Sandomierz 2001.
- Mazur E., *Gmina Łużna w czasie I wojny światowej i losy cmentarzy żołnierskich znajdujących się na jej terenie*, Łużna 2019.
- Mikulski M. J., *Austro-węgierskie fortyfikacje polowe w Galicji i Królestwie Kongresowym (1914–1916)*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci IV – w 95 rocznicę bitwy gorlickiej*, Gorlice, 2.05.2010, red. M. Łopata, K. Ruszała, Gorlice 2011, s. 82–113.
- Milewska W., Zientara M., *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999.
- Na szlaku bojowym z I Brygadą Legionów Polskich. Pamiętnik Wilhelma Wilczyńskiego*, wstęp i oprac. A. Jędrzejewska, P. Waingertner, Warszawa–Bełchatów 2012.
- Nieuważny A., *Zapomniana wojna 1914–1918: front wschodni*, Olszanica 2015.
- Odsłonięcie pomnika w Wólce Łasieckiej (5.11.2016)*, <https://meteor2017.blogspot.com/2016/10/odsoniecie-pomnika-w-wolce-asieckiej.html> (9.10.2024).
- Oettingen U., *Cmentarze I wojny światowej w województwie kieleckim*, Warszawa–Kraków 1988.
- Oettingen U., *Obraz wojny w literaturze wspomnieniowej żołnierzy Legionów Polskich*, w: *I wojna światowa w literaturze i innych tekstach kultury. Reinterpretacja i uzupełnienia*, red. A. Jamrozek-Sowa, Z. Ożóg, A. Wał, Rzeszów 2016, s. 165–182.
- Oettingen U., *Pamięć o Legionach Polskich w krajobrazie czasu wojny 1914–1918 między Wisłą a Pilicą*, w: *Z Oleandrów ku Niepodległej – odniesienia, interpretacje, pamięć*, red. K. K. Daszyk, T. Kargol, Kraków 2024, s. 327–355.
- Oleńczak P., Sobieraj T., *Cmentarze i groby wojenne na Mazowszu*, Warszawa 2017.
- Olszewski W., *Cmentarze na stokach poznańskiej Cytadeli*, Poznań 2008.
- Operacja łódzka i cmentarze z Wielkiej Wojny na terenie powiatu pabianickiego*, oprac. tekstu M. Z. Jaśniewski, Pabianice 2019.
- Orman K., Orman P., *Wielka Wojna na Jurze. Działania i cmentarze wojenne z roku 1914 na Wyżynie Krakowsko-Wieluńskiej i terenach przyległych*, Kraków 2015.
- Orman P., *Cmentarze z lat 1914–1918 w regionie częstochowskim*, w: *Częstochowa w czasie pierwszej wojny światowej. Historia, język, kultura*, red. G. Majkowski, Częstochowa 2014, s. 413–429.

- Orman P., *Jurajskie cmentarze i kwatery wojenne*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci II — śladami I wojny światowej*, Gorlice, 25.10.2008, red. M. Łopata, Gorlice 2009, s. 4–17.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Przemyśle i okolicy*, Lwów 1917.
- Pannenko T., *Od Nidy do Styru. Z walk II baonu 5 PP i I Brygady*, Warszawa 1917.
- Partridge A., *Pomiędzy zapomnieniem a zamazywaniem pamięci. Opieka nad cmentarzami wielkiej wojny w Małopolsce na przestrzeni ostatnich stu lat*, w: *Dziedzictwo wielkiej wojny w krajobrazie oraz pamięci. Powiat tarnowski i gmina Pleśna. Wspólne wyzwanie*, red. P. Juśko, R. Stankowski, Tarnów–Pleśna 2016, s. 148–176.
- Partridge A., *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Małopolsce*, fot. R. Korzeniowski, Kraków 2005.
- Partridge A., *Wybrane zagadnienia symboliki cmentarzy z I wojny na tle europejskich tradycji sepulkralnych*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci*, Gorlice 27.10.2007, red. M. Dziedziak, Gorlice 2008, s. 69–76.
- Pałosz J., *Cmentarze wojenne z I wojny światowej w północnej Małopolsce. Studium destrukcji przestrzeni pamięci*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci IV — w 95 rocznicę bitwy gorlickiej*, Gorlice, 2.05.2010, red. M. Łopata, K. Ruszała, Gorlice 2011.
- Pałosz J., *Śmiercią złączeni. O cmentarzach z I wojny światowej na terenach Królestwa Polskiego administrowanych przez Austro-Węgry*, Kraków 2012.
- Piasecki K., *Pamięć Wielkiej Wojny. Cmentarze wojenne z I wojny światowej w Puszczy Kozienickiej i Stronieckiej*, w: *Konserwacja zapobiegawcza środowiska*, t. 5: *Dziedzictwo militarne*, red. W. Borkowski, W. Brzeziński, J. Wysocki, Warszawa 2017, s. 315–327 (*Archaeologia Hereditas*, 9).
- Polska w roku 1914/15, zeszyt 1: *Pobojowisko*, wstęp S. Dzikowski, Warszawa 1915.
- Rajkiewicz A., *Cmentarze pierwszowojenne w Orzyszu i okolicach*, w: *Ziemia orzyska I wojna światowa — cmentarze i pomniki*, Orzysz 2017, s. 16–75.
- Rolski J., *Ku wiecznej pamięci poległych Legionistów*, „*Nowości Ilustrowane*” 12 (1915) nr 25, s. 2.
- Ruszała K., *Trzy cmentarze z okresu I wojny światowej w Jasle*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci II — śladami I wojny światowej*, Gorlice 25.10.2008, red. M. Łopata, Gorlice 2009, s. 17–40.
- Ruszała K., *Wielka Wojna w małym mieście. Gorlice w latach 1914–1918*, Kraków 2015.
- Ruszała K., *Zachodniogalicyskie cmentarze na pocztówkach wydawanych przez oddział grobownictwa wojennego. Projekty a realizacja*, w: *Materiały z konfe-*

- rencji naukowej: *Znaki pamięci*, Gorlice 27.10.2007, red. M. Dziedziak, Gorlice 2008, s. 27–40.
- Ruszała K., *Źródła i szkice do historii cmentarzy wojennych w Gorlicach. Wybrane materiały archiwalne poświęcone grobom i cmentarzom wojennym z zespołu Akt miasta Gorlice w Archiwum Państwowym w Rzeszowie o/Skołyszyn*, w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci III – śladami I wojny światowej*, Gorlice, 24.10.2009, red. M. Łopata, Gorlice 2010, s. 62–81.
- Rybicki A., *Fotografia wojskowa i wojenna ze zbiorów Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*, Kraków 2008.
- Rybicki A., *Legionowe kadry. Narodziny polskiego reportażu wojennego*, red. A. Wybicki, Kraków 2014.
- Rybicki A., *Legionowe strzały*, w: *Legionowe kadry. Narodziny polskiego reportażu wojennego*, red. A. Wybicki, Kraków 2014, s. 137–180.
- Rybicki A., *W drodze do niepodległości. Legiony Polskie w zbiorach Muzeum Fotografii w Krakowie*, Kraków 2018.
- Saunders N., *Trench Art*, Malta 2002.
- Saunders N., *Trench Art*, „History Today” 53 (2003) no. 11, s. 32–37.
- Saunders N., *Trench Art: A Brief History and Guide, 1914–1939*, Barnsley 2011.
- Saunders N., *Trench Art: Materialities and Memories of War*, Oxford 2003.
- Schubert J., *Austriackie cmentarze wojenne w Galicji z lat 1914–1918*, Kraków 1992.
- Schubert J., *Austro-węgierskie cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w Krakowie i okolicy*, w: *Sztuka cmentarna. Sympozjum międzynarodowe: dokumenty*, red. O. Czerner, I. Juszkiewicz, Wrocław 1995, s. 143–175.
- Schubert J., *Cmentarze żołnierskie bitwy pod Limanową i Łapanowem (2–12 grudnia 1914). Analiza form i przestrzeni*, Kraków 2020.
- Schubert J., „Co było dalej na wschodzie” czyli trochę informacji o Inspekcji Grobów Żołnierskich w Przemyślu (w latach 1916–1918), w: *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci III – śladami I wojny światowej*, Gorlice, 24.10.2009, red. M. Łopata, Gorlice 2010, s. 5–34.
- Schubert J., *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyślu. Powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918*, Kraków 2012.
- Schubert J., *Kim byli? – kilka słów o projektantach cmentarzy wojskowych zbudowanych w Przemyślu w latach 1915–1916*, „Wiadomości Konserwatorskie” 23 (2008), s. 58–70.
- Schubert J., *Organizacja grobownictwa wojennego w monarchii austro-węgierskiej. Dziewiąty Wydział Grobów Wojennych (Kriegsgräber-Abteilung) przy*

- Ministerstwie Wojny – powstanie i działalność w latach 1915–1918*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 106 (2009) nr 13, 3-A, s. 169–200.
- Siedlecki M., *Z ziemi lubelskiej: jesień 1915*, Kraków 1916.
- Sztuka w mundurze. Krakowski Oddział Grobów Wojennych 1915–1918. Art in Uniform. The War Graves Department in Kraków 1915–1918*, Kraków 2022.
- Szyborski W., *Sztuka okopowa: formy, przykłady, a także jej wykorzystanie w badaniach naukowych – kilka propozycji*, „Perspektywy Kultury” 35 (2021) nr 4, s. 339–364; <https://doi.org/10.35765/pk.2021.3504.20>
- Szyborski W., *Sztuka okopowa a jej wykorzystanie w dydaktyce historii*, „Perspektywy Kultury” 36 (2022) nr 1, s. 209–229.
- Szyborski W., *Sztuka okopowa – profanum wkraczające w sferę sacrum na przykładzie wybranych drukowanych wspomnień polskich żołnierzy z czasów I wojny światowej*, w druku.
- Szyborski W., *Tanks on Monuments, Monument Tanks. On Trench Art and „Gratitude Memorials”*, „Trimarium” 2023 nr 4, s. 47–94; <https://doi.org/10.55159/tri.2023.0104.02>.
- Szyborski W., *Wojskowe pamiątki i sztuka okopowa we wspomnieniach polskich żołnierzy czasów I wojny światowej*, w druku.
- Szymoniczek J., *Losy niemieckich cmentarzy wojennych z okresu I wojny światowej*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 22 (2014), s. 64–80.
- Tomczyk R., *Pochówki wojskowe z pierwszej wojny światowej na terenie Lwowa i powiatu lwowskiego. Zarys problemu*, „Historia Slavorum Occidentis” 13 (2023) nr 2 (37), s. 117–151.
- Winterton M., *The Archaeology of the Royal Flying Corps. Trench Art, Souvenirs and Lucky Mascots*, Yorkshire–Philadelphia 2022.
- Wojno R., *Mogiły i cmentarze z wojen 1918–1920 na Lubelszczyźnie*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 2012 nr 39, s. 126–135.
- Wojtanowicz M., *Cmentarz wojenny nr 216 Łukanowice*, <https://maps.app.google.com/maps/@50.10875,21.10875,15z/data=!3m1!1e3!3m2!1s0x4a0000000000000000:0x4a0000000000000000> (8.10.2024).
- Wystawa pamiątek wojennych. Bitwa gorlicka 1915 r.*, karta pocztowa, w zbiorach autora.
- Łopata M., *Cmentarz wojenny nr 91 w Gorlicach*, „Magury. Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu” 4 (2004), s. 69–103.
- Bączek J., Bilski A., *Na stoku Cytadeli Poznańskiej. Przewodnik po cmentarzach*, Poznań 2005.

